

ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ

Қанипаш Мәдібай

*М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор*

Құралай Мұхамади

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты*

Қайым Мұхамедханұлының ауызша айтылған әр деректің хатқа түскен түпдерегін тапқанша тыншымайтын дағдысы талай құнды, қажет мағлұматты ұмыт болып, жоғалып, жойылып кетуден құтқарып отырды. Ел тарихын, әдебиет тарихын, жеке тұлғаның ғылыми ғұмырбаянын түзуде Қайым Мұхамедханұлы іздеп, тауып, сақтап, жинаған, уақыты жеткенде жұртымен бөлісіп жарылқаған тастүйін дәлелді жазба құжаттар қазірде ел шежіресінің тұтастығына қызмет етуде. Оның нендей бір мәселеде де, қайсыбір істе де қарайлап тұрмай, жанкештілікпен жұмыс жасағаны қайран қалдырады. Сонау бір жылдарда шаруасы бастан асып жатқан Қайым аға өз әкесі Мұхамедхан Сейітқұлұлымен ағалы-інілі болып бір үйде тұрған қарымды қаламгер, білікті ұстаз, білімді маман Тұрлықан Қасенұлының шығармашылық өмірбаянын жазуға ден қояды.

«1982 жылы Сәду Машақовпен Тұрлықан туралы әңгімелескенімде Сәду:

– Тұрлықан ақындығымен қатар жақсы әнші еді және өзінің де ән шығаратын өнері бар болатын. Затаевичпен қашан кездескенін оған қандай ән айтып бергенін білмеймін, – деген еді.

Тұрлықан Затаевичке ән айтып берген деген сөзді естіген соң Затаевичтің қазақ әндері мен күйлерін жинап, нотаға түсіріп, бастырып шығарған кітаптарын қарастырдым. Александр Затаевичтің 1931 жылы Алматыда басылып шыққан: «500 казахских песни и кувей Адаевских, Букеевских, Семипалатинских и Уральских с предисловием и 403 примечаниями автора» деп аталатын кітабы қолыма түсті. Кітаптың сөз басында 1926 жылы Семейге келгенін айта келіп: «Сначала я работал там в самом Семипалатинске, а затем выехал в Каркаралинскую степь!..» дейді.

Тұрлықанды кітаптың «Семипалатинский отдел» деп аталатын бөлімінен кездестірдім. «... Хасенов Турлыхан» депті де, оның айтып берген он үш әнін нотаға түсіріпті»

Әрі қарай Қайым Мұхамедханұлы осы мәселені бүге-шігесіне шейін түгендеп, егжей-тегжейлі тарқата баяндаған.

Александр Затаевичтің Семейде болуы, Тұрлықан Хасеновпен қалай кездескенін Затаевичтің өз жазғаны бойынша келтірген. Затаевичтің есімі құлаққа қанша сіңген болса да бұл адамның қазақ әндерін қалай, нендей жағдайда жинап-тергенін маман зерттеушілер болмаса, былайғы жұрт қайдан білсін. Қайым Мұхамедханұлы, бір игілік көрсе басқамен бөлісуге асыққан адам, Затаевичтің өте бір жағымды, әсерлі естелігін нендей жұмысты да сүрінбей-жалықпай, бар ыждаһатымен атқаратын дағдысында жазып алған. Тұрлықан Қасеновтен Александр Затаевич жазып алған әндерді атап өтеді.

«Ардақ», «Сәулем-ай, сәулем», «Қайырма», «Үридай еккай», «Түлкі тымақ», «Қаракөз-ау», «Айби», «Аға-жай»,

«Айырылған», «Ақ қайың», «Лейлаш-ау», «Сәулем-ай әлиләйлім», «Сәулем».

Затаевичтің ән туралы қысқаша мәліметтеріне мән береді. «Очень красивая, так и просящая-ся в оперу женская песня, полная глубокой грусти!» – депті «Қайырма» туралы.

«Үридай еккай» «Опять-таки чрезвычайно красивая женская песня с богатеишей мелодией, преисполненная печали», – депті.

«Түлкі тымақ» – «женская песня».

«Қаракөз-ау» – «Женская песня, в которой слышится отзвук великолепной песни «Үкілі коңыр үйрек».

Осы тізімдегі «Аға-жай» әнінің Алтай жақ қазақтары әкелді дейтін «Ағажай» әнімен қатысы бар ма екен деген де ой келеді.

Қайым Мұхамедханұлы қашан да халқының бір қажеті үшін қызмет етуден танбайды. Бұл Тұрлықан Қасенұлы сынды қаншама қадірлі ғұмырды қастерлеп, жоғын жоқтаған.

Қайым Мұхамедханұлы ұдайы өзіне «жау шақырып» еңбектенген адам. Жеке бас тағдырына, отбасының өміріне аса бір қатты соққы болған диссертация төңірегіндегі тартыстың; Абай музейіне қатысты қабақ шытулардың дәурені жүріп тұрған сол ХХ ғасырдың елуінші жылдарындағы қысастықтарда да қайтпаған турашылдық мінезі Қайым Мұхамедханұлының әр жылдарда жазылған жеке зерттеу мақала, тұтас еңбектерінің барлығында да бет қаратпастай өткірлігімен, қайрауы жеткен қаттылығымен ұдайы қайран қалдырып отырады.

«Әдебиет және искусство» (қазіргі «Жұлдыз» журналы – Қ.М.) журналындағы кейбір құнсыз шығармалар» деп жазады «сен тимесең, мен тименің» аса бір керек уақытында.

«Екпінді» газетінің 27-і қазан күнгі (1946) кезекті нөмерінде. Қазақтың бас әдеби журналындағы Бас мақаланың кемшіліктерін сол бір саяси-идеологиялық құбылулар әбден әбгерге салып сілкілеуін бәсеңдетпек түгілі күш алып, қайта бір қаһарын төгуге тастүйін әзірлігін бастап жатқан, қазақ руханиятына және бір алақұйын алапат төніп келе жатқан қысас уақытта Қайым Мұхамедханұлы ортақ мүдде дегенде ештеңеден ығыспайтын «қырсық» болмысында жазған сын мақала екен бұл.

«Әдебиет және искусство» журналының 4-санын қолыңызға алғанда ең алдымен «Әдебиетіміздің жиырма бес жылы» деген бас мақаланы оқисыз. Бұл бас мақалада қазақ совет әдебиетінің 25 жыл ішіндегі табыстары айтылады. Әрине, қазақ совет әдебиеті 25 жыл ішінде елеулі табыстарға ие болғаны белгілі. Бірақ бұл мақалада жалпы «табыс деген сөздің шеңберіне ақын-жазушылардың жазғандарының бәрін әкеліп сыйғызған. Талғаусыз, тандаусыз бірақ жауап» берген. Ақын- жазушылардың аттарын тізбектеп, шығармаларының аттарын шұбыртып тіркеп өткен де осының бәрін – «табыс» деп атаған» (көптомдық, 9-кітап, 18-б.).

Қайым Мұхамедханұлы қай уақытта болсын жауырды жаба тоқып, жалпылама сөзбен шаруа тындыруға «қаны қас» болған адам. Осы шолу, бірыңғай табыстарға марқайған мақаланың сөз ұстау беталысын ә дегеннен бір сілкіп алады.

«Ақын, жазушылардың еңбектерін дұрыс бағалап, әділ сынап, жетіскен жақтарын атап көрсетіп, кемшіліктерін айтудың орнына орынсыз мақтау «іргелі ақын», «күрделі еңбек» деп даурығу сияқты жауапсыз пікір айта салу әдетке айналған.

...Біздің жазушылардың арасында не жазса соны «творчество» деп мадақтау, бірін-бірі дәріштеп орынсыз көтеру тіпті біріне-бірі бас иіп «табыну» сияқты дөрекі мінездер бар.

«Әбділдә, Қапан сынды алған ірге Ақындар жазса шығар бөтен түрде. Тілеме менен сөздің қызыл гүлін.

Біз бір жан сол өлеңге әзер кірме...» деп Ілияс Есенберлин «Сұлтан» деген поэмасының басында Әбділдә, Қапанға «табынып», бас иеді. «Сыйға сый» дегендей Қапан да Ілиястың бұл мадақтауын еске алып, оның «Айша» поэмасына жазған "Сөз басында" орынсыз мақтап:

«Сонан соң ол (Ілияс) кейбір ақындар секілді, немісті оңбаған жау, сұмырай деп жаман сөзбен жалпылап сыбамай немістің зұлымдық сипатын дәл бергендей өзінше теңеу табады.

«Семіз неміс бассаң кетер жарылып, Қандаладай қанға тойған быртиған... – дейді.

Неміске жаңа образ береді дейді. Мақтағанның жөні осы деп жауапсыз айта салған, «семіз неміс», «қандаладай быртиған» деген сөзді естілмеген жаңалық екен, ел таңғала қояр ма екен?!» (сонда, 19-б.).

«Әдебиет және искусство» журналының 4-санында жарық көрген жекелеген шығармаларға осы бағытта тоқталып, бірқатар ескертпе, сын пікірлерін ірікпей айтқан.

Қуандық Шаңғытбаевтың «Арма, республикам!» арнау өлеңіндегі «Арма» сөзіне бөгеліп, бұл нендей қолданыс деген мәселеде ой бөліседі. «Өлеңінде не мағына, не көркемдік жоқ. Оқушы түсіну былай тұрсын, оқып шығудың өзі қиын. Өзінше жаңа түр туғызам деп өлеңнің қасиетін кетіреді. 25 жыл өмір сүріп отырған социалистік Қазақстан мүлдем көрінбейді. «Жеңешетай, сабаңа құйшы қымыз», «Тайларыңды ерттеші жеткіншектер», «Той бастарға дайындал, ер жігіттер» деген сияқты бос сөздерді қайталай береді. Бұл өзімен-өзі болып орынсыз мақтанған, елігіп өмірден қалып қойған дандайсыған ақынның «шығармасы».

Бұл журналда М. Тауұлының – «Жыртық дәптер» деген шығармасын оқимыз.

Тауұлы:

«Ол тірі, бар бұл өмірде,

Өлген ажал – ол емес», – ағылшын әдебиетіндегі романтизмнің уәкілі «Шелли (1792-1822) деп эпиграф алады да әңгімесіне кіріседі (көптомдық, 9-кітап, 20-бет).

Мақалада сол уақыттың, 1946 жылғы «Звезда»,

«Ленинград» журналдарын сынаудың екпіні болғанымен, көркемдік талап, талғам ұстанымында бұл қалай? неге бұлай? дегізетіндей сыңаржақ ұрда-жықтық жоқ.

«Жыртық дәптерде» соғыста өлген баласының қасіретін шегіп жүрген ана туралы айтылған.

Қайым Мұхамедханұлы шығарманың қасіретті үйіп-төгіп жазғанымен, жанға жетпегендігін бірнеше мәнде талқыға салған.

ӘДЕБИЕТЛАР

1. Тұрлықан ақын. Деректі жинақ. – Алматы: Ер-Дәулет, 1997, 201 б. 14-б.